

Кожоналиева С., Сыдыкова Т. К.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СИНОНИМДЕР, АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ,
ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУ**

Кожоналиева С., Сыдыкова Т. К.

**СИНОНИМЫ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА,
ТИПЫ И СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ**

S. Kozhonalieva, T. K. Sydykova

**SYNONYMS OF THE KYRGYZ LANGUAGE,
TYPES AND METHODS OF FORMATION**

Аннотация: Бул макалада кыргыз тил илимдеги синонимдер, алардын изилденишижөнүндө анализ жасалат.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, лексика, лексикология, синоним, синонимдик сөздүк, табу, эвфемизм.

Аннотация: В данной статье анализируются синонимы кыргызского языка и его исследование.

Ключевые слова: кыргызский язык, лексика, лексикология, синоним, словарь синонимов, табу, эвфемизм.

Annotation: The article analyzes synonyms in the Kyrgyz language and its research.

Keywords: Kyrgyz language, vocabulary, lexicology, a synonym, a dictionary of synonyms, taboo, euphemism.

Кыргыз тил илиминин лексикология бөлүмүндө мааниси бирдей же бири-бирине өтө жакын түшүнүктөрдү билдирип, бир сөз түркүмүнө кирген, бирок тыбыштык түзүлүшү, кошумча же стилдик маанилери боюнча айырмаланган сөздөр бар. Алар синонимдердеп аталат. Мисалы: тез - бат – дароо – ылдам – шак – шарт - чапчаң; жакшы – дурус – түзүк – мыкты – сонун - ырас; жамгыр - жаан; адам - киши; асман - көк; кант - шекер; эл – калк – журт - калайык; кубан - сүйүн; көйрөң – мактанчаак - жел өпкө; айт – де - сүйлө; эр - баатыр ж. б.

Синоним деген термин гректин *synonymos* деген сөзүнөн алынып, “атташ, бирдей аталышта” деген маанини билдирет.

Кыргыз тил илиминде синонимдерди илимий жактан изилдөөгө 50-жылдардан баштап көңүл бурула баштаган. Ошондон улам ЖОЖдун, орто окуу жайларынын окуу китептерине, программаларына киргизилген. 60-жылдары синоним боюнча илимий изилдөөлөр колго алынып, бир топ монографиялар жарык көрө баштаган, алардын бири - Булбул Суранчиева. Окумуштуу “Кыргыз тилиндеги синонимдер” деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. Ошол эле мезгилде синонимдик сөздүктөр да түзүлгөн: Ш. Жапаров “Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер” (1971); К. Сартбаев, С. Үсөналиев “Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү” (1973) [1. 1984, 6-б.]. Андан соң 1984-жылы Ш. Жапаров, К. Сейдакматов “Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүн” түзүшүп, басмадан чыгарышкан.

Кыргыз Республикасынын 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж., 2-июнь, № 119) жана КР Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж., 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарыяланган долбоорго жогорудагы “Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү” (толукталган варианты менен катышып, Ш. Жапаров, К. Сейдакматов,^[4] Т. Сыдыкова. – Бишкек, 2015. – 360 б. же 23 б. т., 500 даана нуска менен) жарык көрдү.

Мындан сырткары ЖОЖдун филология багытындагы студенттерине арналган окуу китептеринин, окуу куралдарынын авторлору да синоним сөздөрүнө кайрылышкан. Алар: Т. Ахматов, Ж. Мукамбаев, Ж. Мамытов, С. Өмүралиева, Ш. Жапаров, А. Сапарбаев, А. Жалилов, Т. Сыдыкова, А. Акунова, М. Райымбекова ж. б.

Синонимдер – тил байлыгынын көрсөткүчү, сөз корунун асыл казынасы. Ар бир тилдин кандай даражада бышып жетилгендиги, анын байлыгы менен көркөмдүүлүгү синонимдер аркылуу көрүнөт.

Синоним сөздөргө төмөнкү белгилер мүнөздүү: 1) Жалпысынан бир гана түшүнүктү же бири-бирине өтө жакын түшүнүктөрдү билдириши;

2) Тыбыштык курамы жактан ар башка болушу;

3) Сырткы формасына, тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө карабастан бир сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү;

4) Сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарышы.

Бирок синонимдер бир түшүнүктү билдирип, бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгону менен, алар бири-биринен өзүнө тиешелүү кошумча маанилери, колдонулуш чөйрөсү, стилистикалык өзгөчөлүгү, башка сөздөр менен болгон айкашуу мүмкүнчүлүгү боюнча айырмаланышат. Мисалы: сулуу–өңдүү–түстүү–чырайлуу–кооз–көркөм–көрктүү деген синоним сын атоочтор-сулуулукка, кооздукка, көркөмдүккө байланыштуу түшүнүктү билгизген маанилери жакын сөздөр. Булардын ичинен **сулуу** деген сөз сулуу кыз, сулуу келин, сулуу жигит, сулуу жылкы, сулуу жер болуп, адамга да, айбанга да, жер-сууга карата да айтыла берет, башкача айтканда, семантикалык жактан кенири колдонуш чөйрөсүнө ээ болсо, **өңдүү**, **түстүү**, **чырайлуу** деген сөздөр негизинен адамга гана тиешелүү сапатты туюнтат. Ал эми *кооз*, *көркөм*, *көрктүү* деген сөздөр кооз чымчык, кооз сайма, көркөм адабият, көркөм дүйнө, көрктүү кийим болуп, адамдан башка жандуу, жансыз заттарды, абстрактуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр менен гана айкашат. Демек, бардык эле синоним сөздөрдү дайыма эле биринин ордуна экинчисин колдоно берүүгө болбойт. Ар кандай синоним болгон сөздүн өзүнө тиешелүү кошумча мааниси болот. Ошондуктан синоним сөздөрдү өз орду менен колдонуу керек. Синонимдер кошумча маанилерине жана стилдик өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1) Семантикалык синонимдер. 2) Стилистикалык синонимдер. 3) Семантикалык-стилистикалык синонимдер.

Семантикалык синонимдерге бирдей түшүнүктү билдирип, кошумча маанилери боюнча айырмаланган сөздөр кирет. Мисалы: мугалим - окутуучу; айран - жуурат; айыр – тыт - жырт; айда – эк – тик – отургуз - сеп; тап – илеп - аптап ж. б.

Стилистикалык синонимдер - туюнткан маанилери бирдей бирок тигил же бул стилге тиешелүүлүгү, же эмоционалдык-экспрессивдүүлүк боёкчосу боюнча айырмаланган сөздөр. Мисалы: автомашина – дөңгөлөк – араба - көчкө; пахта – кебез – ак алтын - ак була; албуут – ачуулуу – долу – бейжай – ажаан - тажаал; кичинекей - каргадай ж. б.

Семантикалык-стилистикалык синонимдерге кошумчамаанилери боюнча да, стилдик маанилери боюнча да айырмаланган сөздөр кирет. Мисалы: акса-чолоңдо-төкөрөндө-аксанда-сылты; акча-сом-пул – теңге-тыйын; акмак-акылсыз-наадан-макоо-айбан-ит-дөдөйж. б. [2. 2005, 10-13-б.]

Кыргыз тилиндеги синонимдер негизинен төмөндөгүдөй жолдор менен пайда болот:

а) Кыргыздын айрым төл сөздөрү уңгу түрүндө туруп, бири-бирине синонимдеш болот. Мисалы: эп - ык, кек - өч, бут - аяк, тамак - аш, чал – абышка - карыя, алыс – узак - ыраак, калп - жалган ж. б.

б) Сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу синонимдер түзүлөт. Мисалы: -лык жана -чылык: тынчтык - тынччылык, жаштык - жашчылык, мүмкүндүк - мүмкүнчүлүк ж. б. Мисалы: **-сыз** жана **-бей**: күнөөсүз - бейкүнөө, адепсиз - бейадеп, капарсыз - бейкапар ж. б.

-чы жана **-кер**: кызматчы - кызматкер, жумушчу - жумушкер, пахтачы - пахтакер ж. б.

-чы: кароолчу - күзөтчү, аңчы - мергенчи, калпычы - жалганчы ж. б.

-чылык: айырмачылык - өзгөчөлүк ж. б.

-ыч: сүйөнүч – таяныч - жөлөнүч, кубаныч - сүйүнүч ж. б.

-лык: зордук-зомбулук, кооздук-сулуулук ж. б.

-ла: далдала-калкала ж. б.

-ыш: айкалыш-кучакташ, бурулуш-имерилиш ж. б.

в) Диалектилик сөздөр адабий тилдин жардамчы булагыктары синонимдерди түзүүгө катышат. Мисалы: чака-челек, жумуртка-тукум, уй-сыйыр, жоолук-оромол, темене-жувалдыз, бал-асел ж. б.

г) Кабыл алынган сөздөрдөн да синонимдер пайда болот. Мисалы: адам (ар.) – киши; асман (ир.) – көк; калк (ар.) – эл, журт; нан (ир.) – токоч; кожоюн (ор.) – ээ; диктант (ор.) – жат жазуу ж. б.

д) Фразеологизмдер да сөзгө синоним катары колдонулат. Мисалы: беш өрдөгүн учуруу – калп айтуу; эгиз козудай, союп каптап койгондой – окшош; колунан көөрү төгүлгөн – чебер, жумурткадан кыр чыгаруу, кылдан кыйкым табуу – кыйкымчыл; кой оозунан чөп албаган – момун; көз ачып - жумганча – тез, бат; бармагын тиштөө – өкүнүү; маңдайы жарылуу, кубанычы койнуна батпоо – сүйүнүү, кубануу ж. б.

е) Синонимдердин пайда болушуна эвфемизм жана табу сөздөр да себепчи болот. Мисалы: бөрүнү – карышкыр, аюуну - өтөгөн, чечекти – улуу тумоо, кызамыкты – гүл же кызыл гүл, кызылча, сокурду жана жыланды – азиз ж. б.

Мааниси жагынан жакын сөздөрдүн бир кылка катышы же синоним сөздөрдүн тобу **синонимдик катар** деп аталат. Синонимдик катар эки же андан ашык синонимдик түгөйлөрдөн турат. Мисалы:

- атак-даңк – мартаба – даража – авторитет – аброй – абийир – бедел;

- жолугушуу – учурашуу – кезигишүү – кездешүү – көрүшүү – жүздөшүү – беттешүү;

- чака – челек – бакыр – көнөк.

Синонимдик катарды түзгөн сөздөр бир түшүнүктү же бир нерсени туюнтушу боюнча сигнификаттык синонимдер жана денотативдик синонимдер болуп экиге бөлүнөт. Сигнификаттык синонимдер бири-бирине жакын түшүнүктү билдирет, бирок ар бир синоним өзүнө таандык боёкчосу (мааниси) менен өз катарлашынан айырмаланып турат. Буга жогоруда келтирилген синонимдик катардын ичинен чака – челек – бакыр – көнөк деген бир кылкасына токтолобуз. Булар жалпысынан «суу (дагы башка суюктук) алуучу, ташуучу идиш» деген бир түшүнүктү билдириши менен тутумдашып, катарлашып турат да, төмөнкү белгилери боюнча айырмаланат: чака – металлдан, калайдан, темирден ж. б. катуу заттан

жасалганы; челек – жыгачтан жасалганы; көнөк – шириден жасалганы; бакыр – (диалектилерде) каңылтыр (жука темир тунуке) темирден жасалганы. Ошондой эле азыркы учурда пластмассадан жасалганы (орусча «ведро» деп аталган үй буюмдары да) чака деп аталат.

Ошентип, көпчүлүк учурда алардын эмнеден жасалганы көңүлгө алынбай, алар бирдей түшүнүктү (азыркы учурда суюктукту, айрыкча суу алуучу, ташуучу, куюучу идишти) туюнтуу үчүн колдонула берет. Кээ бир говорлордо челек, чака деген сөздөр кыргыз адабий тилиндеги чака сөзүнө дал келет жана диалектилик мүнөздөгү синонимдердин берилиши, бир жагынан ушундай жагдай менен да шартталган. Экинчи жагынан синонимдик катар алыстаган сайын анын алгачкы синоним сөзү менен кийинки синонимдик катардагы сөздүн синонимдик касиети жоголот же ыраактап кетет [2. 2012, 51-55-б.].

Азыркы күндө синонимдердин көркөм чыгармалардагы орду, аткарган кызматы боюнча изилдөөлөр уланууда. Бул темага кийинки макалабызда кайрылабыз.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү / Түз. Жапаров Ш., Сейдакматов К. –Ф., 1984. -6-б.
2. Акунова А., Райымбекова М. Азыркы кыргыз тили. Лексика. –Б., 2005. -10-13-б.
3. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы. –Б., 2012. – 51-55-б.
4. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү / Түз. Ш. Жапаров, К. Сейдакматов, Т. Сыдыкова. – Бишкек, 2015. – 360 б.

Рецензент: к. филол. н., доцент Каратаева С. К.
